

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ)

ІНФОРМАЦІЙНА ЦІННІСТЬ ДОКУМЕНТІВ НИЗОВИХ СТРУКТУР МЕРЕЖІ ОУН(б) І ЗАПІЛЛЯ УПА

Останнім часом завдяки копіткій праці дослідників українського національно-визвольного руху стають здобутками науки все нові й нові дані з історії ОУН(б) і УПА на Волині та Поліссі в роки Другої світової війни. Нові відомості про український повстанський рух ґрунтовно доповнюють вітчизняну військову та політичну історію ХХ ст. Втім, у наукових колах все ще існують деякі стереотипні підходи до тлумачення маловідомих або неоднозначних сторінок діяльності українських повстанських організацій. Причин цього є декілька. По-перше, документів, які походять з вищих організаційних ланок ОУН(б) й водночас насичені різнобічною інформацією, збереглося не так вже й багато. По-друге, дослідники часто не використовують інформаційний потенціал документів низових структур повстанської мережі (із станиць, куштів, районів, підрайонів, надрайонів), а вивчають, як правило, тільки документи вищого організаційного рівня (з округ).

Метою цієї статті є встановлення тих випадків, коли інформаційний потенціал загальних документів ОУН(б) і запілля УПА є нижчим, ніж дані письмових повстанських джерел низових організаційних ланок.

У сучасних дослідницьких колах назагал не викликає сумніву доцільність відзначення річниці створення УПА в 1942 р. “Наприкінці 1942 року провід Степана Бандери почав розгортати Українську повстанську армію”, – писав у 1999 р. історик Станіслав Кульчицький¹. У Рівному в 2002 р. з нагоди 60-річчя УПА було відкрито пам’ятник головнокомандувачеві Повстанської армії Романові Шухевичу².

Як відомо, ті, хто вважають роком заснування УПА 1942-й, апелюють до так званого святочно наказу Романа Шухевича від 14 жовтня 1947 р., популяризатором якого став невдовзі після Другої світової війни Петро Мірчук. Однак у цьому документі лише йдеться, що “минає п’ять років, як член ОУН Остап почав на Поліссі організувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Ці маленькі групки ... покладали початок новим формам визвольно-революційного руху – Українській повстанчій армії”³. Як бачимо, у джерелі прямі дані

¹ *Кульчицький С.* Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі // Освіта України. – К., 1999. – № 4. – 27 січ. – С. 5.

² *Крім З.* Слава героям // Україна молода – 2002. – 12 жовт. – С. 2.

³ *Мірчук П.* Українська Повстанча Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 316.

про створення УПА відсутні. Там пишеться “поклали початок”, а не “створили”. Якогось наказу за 1942 р., який би регламентував створення силами членів ОУН(б) військової організації УПА, також немає.

Що ж з приводу дати створення УПА зазначається у низових документах ОУН(б) і запілля УПА?

Ось свідчення невідомого автора наказу № 9 від 24 жовтня 1942 р., який вдалося виявити у Державному архіві Волинської області: “... наближається останній місяць підготовки до змагань за першенство в краю (ПЗУЗ⁴. – В. К.). В останню застановитись над вимогами Проводу (дивись інструкція ч. 2), переглянути домагання і браки, та через витривалу працю іти перемогою”⁵. У даному випадку “останній місяць” – це листопад, адже документ з’явився в жовтні. Але ж, якщо УПА існувала з жовтня 1942 р., як про це часто можна почути, то яка могла бути “підготовка до змагань за першенство в краю” у листопаді 1942 р.? Отже, УПА була створена пізніше, не в жовтні.

Восени 1943 р. організаційно-мобілізаційний референт району № 50 Рівненського надрайону ВО “Богун” склав “спис осіб, що відійшли до УПА із селей по району ч. 50”. У джерелі конкретно про УПА не йдеться. Документ зафіксував, як місцеві чоловіки, починаючи з лютого 1943 р., переходили до військових відділів “Узбека”, “Гамалі”, “Яреми”, “Садиби”, однак у ньому ніде не сказано, що селяни вступали до УПА як єдиної військової структури⁶. Таким чином, можливо, що взимку 1943 р. УПА ще не було, а лише діяли розрізнені військові підрозділи ОУН(б). До речі, в 1944–1945 рр. у Західній Україні військові групи при ОУН(б) відродилися у формі “боївки”.

У радянських партійних фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань вдалося виявити наказ № 3, укладений “референтом господарського відділу УПА” “Потапом” 2 травня 1943 р. За датою документа – 2 травня 1943 р. – можемо припускати, що тоді УПА вже існувала. На жаль, тільки “припускати”, тому що цитоване джерело не є автентичним оригіналом чи навіть завірною копією. Очевидно, що цей документ переписав якийсь репрезентант радянської влади, тому що в чотирьох місцях замість української літери “и” написано російську “ы”⁷.

У вересні 1943 р. в звіті про працю “військовик” Седлищанського району ВО “Турів” “Гайворон” писав до свого ділового зверхника таке: “Просимо, щоби прибула частина УПА і знищила зондера в Седлищах, а дух населення підніметься 100 %-во. Так, як на початку мая 1943 р.”⁸. Що ж сталося “на по-

⁴ Північно-західні українські землі, тобто територія сучасних Волинської Рівненської областей, північ Тернопільської області, південні райони Білорусі

⁵ Державний архів Волинської області. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8.

⁶ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 7–9.

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 61.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 183–184.

чатку мая 1943 р.”, що могло б так піднести людей у душі, чи не рішення про створення УПА?

Наведені опосередковані дані документів низових структур ОУН(б), які спростовують факт появи УПА в 1942 р., є ще одним підтвердженням припущень дослідників О. Вовка⁹ та А. Войцеховського¹⁰ про створення УПА на Волині в 1943 р.

Дискусійним є і питання про особливості еволюції структури ОУН(б) у роки Другої світової війни. Серед дослідників немає згоди з приводу того, як правильно називати таємну повстанську мережу, складену з оунівців, що існувала на рубежі 1943–1944 рр. на територіях Волині та Полісся, тимчасово вільних від радянської та німецької влади. Набула поширення думка, що назва “ОУН(б)” упродовж війни не змінювалася. Однак сучасні українські дослідники О. Вовк¹¹ та І. Марчук¹² вважають, що в 1943–1944 рр. організаційна назва “ОУН(б)” змінилася на “запілля УПА”. Архівіст А. Кентій іншої думки. Він гадає, що “запілля” – це просто український відповідник російському слову “тил”, а не нова самоназва ОУН(б)¹³ на Волині та Поліссі.

Документиз надрайонів та районів повстанської мережі на Волині та Поліссі за осінь 1943–весну 1944 рр. підтверджують припущення, що територіальні ланки організації, про яку йде мова, називалися не “мережею ОУН(б)”, а “запіллям УПА”. Працівники надрайонів і районів ідентифікували себе не з ОУН(б), а з запіллям УПА. “Гамалія”, який був у різний час керівником “Північного підрайону” і терену “Корг” (територія сучасної Волинської області), підписується в документі за листопад 1943 р. як “Командант Запілля”¹⁴, а у джерелі від 2 серпня 1944 р. як “командант запілля”¹⁵. За даними інших документів районного рівня, “... політичний референт запілля має повідомити усі районові і сільські управи, аби ті організували самооподаткування”, а “референти СБ не підпорядковуються... відтепер комендантам запілля” (7 жовтня 1943 р., Костопільський район “Іскра”)¹⁶. У джерелах “запілля УПА” згадується і в іншому контексті “... на зв’язкових пунктах між районами запілля має бути по одному представнику від СБ” (5 вересня 1943 р., Костопільський район “Іскра” ВО “Заграва”)¹⁷, “запілля не повинно засиджуватись по хатах, треба перебувати в лісі” (травень 1944 р., надрайон “Затока”)¹⁸.

⁹ Вовк О. Василь Івахів – перший Командир Української Повстанської Армії // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 2. – С. 10–16.

¹⁰ Войцеховский А. Украинское звено общеевропейского коллаборационизма в годы Второй мировой войны // Україна у Другій світовій війні: уроки історії і сучасність Матер. міжнар. наук конфер.: (Київ, 27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – С. 182.

¹¹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся УПА та запілля. – К., 1999. – Т. 2. – С. XVI.

¹² Марчук І. До питання про утворення організаційну побудову УПА на Волині // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 415.

¹³ Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С. 86.

¹⁴ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 43.

¹⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 24.

¹⁶ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10–11.

¹⁷ Там само. – Арк. 2.

¹⁸ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3.

Документи ОУН(б) і запілля УПА з надрайонів, районів, кушців та станиць цінні тим, що дуже часто містять відомості про документи, які не збереглися. Так, господарський референт ВО “Заграва” у наказі № 32, який вийшов орієнтовно в жовтні 1943 р., покликався на наказ № 31, де йшлося про розмір харчового забезпечення для працівників повстанських млинів, круподерень та олієнь. Якщо наказ № 32 вже введено до наукового обігу¹⁹, то про його попередника нічого не відомо.

Специфікою збереженого комплексу письмових джерел ОУН(б) і запілля УПА на Волині та Поліссі є нерівномірна хронологічна репрезентативність. Дуже мало документів, наприклад, за першу половину 1943 р. У такому випадку так само у пригоді стає побіжна інформація виявлених документів про джерела, які не збереглися. Зокрема, провідник терену “Беріг” Костопільської округи ОУН “Сокира” у звіті за квітень 1943 р. подав перелік виданих та отриманих наказів. Він згадав про свої накази від 10, 14, 27 квітня, а також занотував, що 16, 19, 24 отримав зарядження від “Костомарова” та “Грома”. “Сокира” наказав підготувати будинки для поранених, спорудити криївки, створити самооборону від німців, вислати з якогось відділу дезертирів, провести збірки грошей та військових речей. Натомість сам отримав доручення організувати у своєму терені систему зв’язку, щоденно надсилати інформації про поточні події, проводити різні пропагандистські акції²⁰.

Дослідникам, які вивчають документи ОУН(б) і запілля УПА, іноді важко розібратися у хитросплетіннях закодованих назв територіальних осередків цих організацій. Наприклад, документи загального характеру, з яких можна було б довідатися, як розшифровуються криптоніми тих чи інших повстанських районів, відсутні, адже повстанці дуже часто діяли у законспірованих умовах. Подібні вказівки, швидше за все, надавалися в усній формі, щоб не залишати слідів. Науковцям доводиться відкладати низку документів у бік, адже невідомо, звідки вони походять. Крім того, цей фактор обмежує їхнє уявлення про реальні масштаби національно-визвольного руху. У таких випадках необхідним вивчати інформаційний потенціал документів з надрайонів, районів та кушців і проводити систематизацію почерпнутих там відомостей про криптоніми.

Наприклад, восени 1943 р. усі повстанські райони надрайонів, які існували в межах 3-х повстанських округ на Волині та Поліссі – “Заграва”, “Турів” і “Богун”, – мали наскрізну нумерацію. Встановити деякі номери районів нам допомогли дані з джерел надрайонового рівня, тобто також низові документи. Так, суспільно-політичний референт Сарненського надрайону ВО “Заграва” “Павло” у наказі для “районових голів” від 18 жовтня 1943 р. розпорядився “...відбувати обов’язкові місячні відправи (з’їзди) сільських голів: р-н Дунай 26, р-н Замок 27, р-н Умань 28, р-н Гай 29, р-н Роса 30”²¹. З тексту цитованого джерела видно, що його автор не ставив собі за мету спеціально оприлюднити

¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся. УПА та запілля. – К., 1999. – Т. 2. – С. 219.

²⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 5–6.

²¹ Там само. – Спр. 109. – Арк. 20.

криптоніми районів. Можливо, що він навіть таким чином порушив розпорядження свого організаційного очільника (“діловогозверхника”). Подібний “витік” конфіденційної інформації бачимо в щоденнику коменданта Костопільського надрайону ВО “Заграва” “Ворона”: “...отримано звіт з праці з р-ну Керч. З ... місячний звіт з району ч. 2 Камінь”²².

Саме аналіз низових джерел, а не документіввищого організаційного рівня, дозволяє встановити, що на ПЗУЗ з грудня 1943 р. змінювалися криптоніми надрайонів, районів і куштів та їхні територіальні межі. Так, у грудні 1943 р. у ВО “Турів” з’явився новий Любомльський надрайон “Байрак”, а у джерелах за 1944 р. з’являється інформація про нові надрайони ВО “Заграва” – “Лиман” і “Затока”²³. Райони Костопільського надрайону ВО “Заграва” (“Лісний”, “Камінь”, “Керч”, “Беріг”, “Скеля”, “Іскра”, “Пекло”) навесні 1944 р. уже так не називалися²⁴.

Отже, систематичне і ґрунтовне вивчення документів ОУН(б) і запілля УПА низового організаційного рівня дає змогу прояснити важливі дискусійні моменти історії українського національно-визвольного руху, адже джерела керівництва погано збереглися, а ті, які є, дуже часто не містять найнеобхіднішої інформації.

²² ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 34.

²³ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто Львів, 2006. – С. 42, 52.

²⁴ Там само.